

GÖMÖR VÁRMEGYE MEZŐGAZDASÁGA ÉS IPARA LADISLAUS BARTHOLOMAEIDES HISTORIOGRÁFUS BEMUTATÁSÁBAN

RESTÁS ATTILA

ABSZTRAKT: Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825), a Wittenbergben iskolázott gömöri evangélikus lelkész, esperes a magyar Ördög nemesi családból származott, ősei között több nemzedékre visszamenőleg evangélikus lelkészeket, értelmiségieket találunk; munkáit latin, német, szlovakizáló cseh nyelven írta, magyar nyelvű nyomtatott műve nem ismeretes. Fő művében Gömör vármegye történeti–földrajzi–statisztikai leírására vállalkozott (*Notitia historico-geographico-statistica*); a munka nemcsak címében idézi a mintának tekintett Bél Mátyás vármegyeleírásait, de szemléletében, sőt a könyv tipográfiai megjelenítésében is. Így a gazdaság, ásványkincsek, társadalom, egyházak, birtok- és népesedési viszonyok, művelődés stb. (*Staatsmerkwürdigkeiten*) leírását találhatjuk a Bél-megyeleírásnál jóval bővebb, közel 800 oldalas könyvében.

A tanulmány Bartholomaeides könyvének mezőgazdaságról és iparról szóló fejezeteit vizsgálja: a hagyományos kézműipar és mezőgazdasági termelés mellett a korszakban (a 18. század végétől) megfigyelhetők a kezdődő ipari forradalom és az új mezőgazdaság jelenségei (kohászat és szénbányák, valamint az új növénykultúrák – krumpli, len, dohány, mák stb. – termesztése). Mivel Bartholomaeides országismereti tudományos műveit latinul írta, ezekben a munkákban szükségszerűen jelenik meg a klasszikus antikvitás kulturális öröksége; a latin reminiscenciák, idézetek, rájátszások arra utalnak, hogy a műveit egyaránt elhelyezhetjük az irodalom és a tudományosság koordinátái között: életművében felmutathatjuk a 18–19. század fordulójának dilemmáit a régi és az új kettősségét illetően. Hasonló kettősséget lehet megfigyelni a szerző identitását illetően is: talán az egyik utolsó *Hungarus*-értelmiséginek lehet tekinteni egy olyan korban, amikor a területi alapú nemzetközösség eszméje felbomlik, és átveszi a helyét a modern nacionalizmus eszméje.

KULCSSZAVAK: országleírás, Gömör vármegye, 18. század, 19. század, *Hungarus*-értelmiség, neolatin irodalom

Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825) Gömör vármegyei evangélikus lelkész, kéziratgyűjtő és historiográfus, bár milleniumi méltatója szerint „egyike legkiválóbb történetíróinknak, ki részint mint adatgyűjtő, részint mint monografus, rendkívüli érdemeket szerzett s művei ma is forrás-művekül szolgálnak”,¹ munkáit azonban manapság mégis ritkán idézi és értékeli a történettudomány vagy a néprajzkutatás.² Pályájának legutóbbi összefoglalása a „laicizálódó egyházi értelmiség” terminussal tudja leírni működését: ő is azon „teológiai végzettségű egyházi emberek” közé tartozott, akik „a dogmatika, a felekezeti polémia és a hitbuzgalmi műfajok művelése mellett vagy helyett mindinkább olyan világi tudományterületek és mesterségek felé fordítják figyelmüket, amelyeknek a gondozására még nem alakult ki a megfelelő számú és összetételű hazai szakértelmiség.”³ Kecskeméti Gábor némely területen a kezdeményező készségét is kiemeli (pl. folyószabályozás, a Sajó mellékágain malmok létesítésének terve).⁴

I.

Bartholomaeides életrajzát elsőként fia, a történeti kutatásokkal ugyancsak foglalkozó Bartholomaeides János László írta és jelentette meg néhány évvel édesapja halála után, a munka címében nevezve apját Gömör vármegye történetírójának („*Gömöriensis Comitatus ... historiographus*”).⁵ Az életrajzhoz részletes családtörténet járul: a szerző a reformáció századáig vezeti vissza a családfáját, s első ismert őseként, aki evangélikus lelkipásztor lett, Eördegh Bartholomaeust nevezi meg, akinek a keresztnévéből képzett családnevet viselték az utódok. Minderről egy 1580 körül keletkezett prédikációgyűjtemény tanúskodott, melyet ez az első lelkész írt, fia pedig apja kézírásából lemásolt, s a 19. század elején még a család birtokában volt. A geneológia szerint a család Túróc vármegyéből származott és nemesi eredetű volt, azonban hamar elvált ettől a Túrócban maradt főágtól.⁶ A családtagok összefonódását a nemesi renddel

1 Veres 1903, 363.

2 Ila 1976, Ujváry 2002, Paládi-Kovács Attila 2006.

3 Bartholomaeides 2013, 5.

4 Uo.

5 Bartholomaeides 1828, Bartholomaeides 2018.

6 Bartholomaeides 1828, 11–12.

jól mutatja, hogy a házastársak kikerülhettek az északi régió tekintélyes köznemesi családjaiból (például Kubínyi), bár többnyire a városi magisztrátusok körében vagy a hasonló státuszú lelkészi családokkal házasodtak. A történetíró Bartholomaeides édesanyja Kubínyi Erzsébet volt, akinek révén Bartholomaeides közeli rokonságba került az evangélikus iskolák és templomok kegyurai-val, akik egyengették a pályáját. A nemesi származás bizonyítékai azonban az idők folyamán megsemmisültek, elvesztek, így – a *Memoria* híradása szerint – Gömör vármegye nemesi közgyűlése terjesztette fel I. Ferenc királynak azt a kérvényt 1817-ben, melyben Ladislaus Bartholomaeides azért esedezik, hogy vagy régi nemessége erősíttessék meg, vagy pedig „amennyiben úgy találnák, hogy az e célból bemutatott bizonyító dokumentumok az ő nemességét nem támasztják alá elegendő mértékben, ezt az ügyet terjesszük a Királyi Trón elé kegyelmi kérvényben (*rem hanc suam in via Gratiae*), és a legmagasabb helyen ajánljuk az ő netán ingadozó nemességének megerősítését.” (Darvas M. ford.)⁷ Az életrajz azonban nem tudósít az ügy végkifejletéről.

A Bartholomaeides család 16–18. századi tagjai életrajzának elkészítése, esetleges irodalmi működésük feltérképezése, nyomtatásban megjelent vagy kéziratban maradt műveik számbavétele önmagában is történetírói teljesítmény az ifjabb Bartholomaeides részéről, így művét besorolhatjuk a hazai *historia litteraria* kora újkori történetét lezáró munkák közé.⁸ Napjaink kutatásai számtalan adatot közölnek több családtaggal kapcsolatosan is, amelyekkel ki lehet egészíteni a rájuk vonatkozó eddigi ismereteket.⁹ Ugyancsak több családtagra hoznak új adatokat azok a forráskiadványok, amelyek a Bartholomaeideszel kortárs Johann Samuel Klein magyarországi evangélikus lelkészekről készített életrajz-gyűjteményét adják közre.¹⁰

Bár a fiú nem említi ezt az adalékot az édesapja emlékére írt családtörténetben, Ladislaus Bartholomaeides főművének, a *Notitiának* előszavában írja le, hogy nagyapja, Bartholomaeides János klenóci lelkész és annak testvére, Samuel magával Bél Mátyással is kapcsolatba kerültek, amikor Kishont várme-

7 Bartholomaeides 1828, 85.

8 Az ifjabb Bartholomaeidesnek ismeretes a *historia litteraria* körébe vágó egyéb munkája is, melyben a wittenbergi egyetemet látogató magyarországi hallgatók adatait gyűjti össze (Bartholomaeides 1817).

9 Így Bartholomaeides dédapjának, Jonas Bartholomaeidesnek a levelezését feltárta, s abból misztikus közöl: Szabó 2020.

10 Klein 2015, Klein 2021.

gyéről készítettek el egy munkát Bél kérésére, amiről – ahogyan Bartholomaeides fogalmaz – „megvan otthon a bizonyíték” („*domestica habeo indicia*”).¹¹ Ez a kapcsolat is ösztönözhetette Bartholomaeidest történeti tanulmányai folytatására.

Bartholomaeides gyermekkorától küzdött a betegségekkel, amit vándorfelcserek igyekeztek gyógyítani, hólyag- és ízületi bajai azonban kiújultak. Tanulmányait Klenócon kezdte és a dobsinai iskolában folytatta, 1772-től pedig Késmárkon a később híres jogtudós, Benczúr József tanította, majd mivel a Pozsonyba távozó Benczúrt nem követhette, az osgyáni evangélikus iskola alkalmazta kántorként és magyar tanítóként. Innen indult németországi egyetemi tanulmányokra Gömör vármegyei pártfogója, Fejes György ajánlásával és anyagi támogatásával.¹²

A wittenbergi egyetemre 1781. szeptember 23-án érkezett, és három szemesztert maradt Wittenbergben, mert a negyediket a költségek miatt már nem tudta vállalni. Így 1783 tavaszán tért vissza, majd nyolc hónap múlva pappá szentelték és Martonházára került lelkésznek. Innentől fogva a megyebeli evangélikus lelkészek életét élte, s esperesi tisztségben fejezte be életét. (Esperesként közvetlen hivatali elődje az ugyancsak történetíró – *historia litterariát* művelő – Wallaszky Pál [1742–1824] volt.) Wittenbergi professzorai közül alighanem az a Johann Matthias Schröckh (1733–1808) volt legnagyobb hatással történetírói pályájára, aki Bél Mátyás leányának, Eufrozinának volt a gyermeke, – így a pozsonyi polihisztor unokája – aki egyaránt foglalkozott világtörténelemmel és egyháztörténettel is. 1768-ban kezdte kiadni *Christliche Kirchengeschichtjét*, ami 1803-ra harmincöt kötetesre bővült, majd a *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation* című munkáját, aminek tíz kötete 1804 és 1812 között jelent meg.¹³ Bartholomaeides életrajza így foglalja össze mindezt: „A Wittenbergben tanítók közül sokra tartotta Christoph Carol Tittmant, az akadémiai ház elöljáróját, akit dogmatika, morális és exegézis tárgyából hallgatott. Rajta kívül még különösen Johann Matthias Schröckhöt látogatta világi és egyháztörténelemből.” (Darvas M. ford.)¹⁴

11 Bartholomaeides 1806–1808. *Lectoris salutem*, II. A tanulmány szerzője saját fordításában közli azokat a szöveghelyeket, ahol a fordító neve nincs külön feltüntetve.

12 Bartholomaeides 1828, 56–63.

13 Frank 1891.

14 Bartholomaeides 1828, 66–67.

Bartholomaeidesnek már a wittenbergi disszertációja is történelmi témában készült („Csehek Kishontban egykor és ma”),¹⁵ aminek Pozsonyban néhány évvel később bővített változatát is kiadatta. Kimutatta, hogy a kishonti szlovákok dialektusa, öltözködése eltér a többi szlovákokétól és leginkább a csehekével rokon, ahogyan a régió régebbi evangélikus templomait is a huszita telepésekhez kötötte. 1804-ben megjelent kis műve, a *Történeti-filológiai értekezés Gömör nevééről* című azonban ennél érzékenyebb témát érint: Béla király névtelen jegyzője gesztájában előforduló helynevek etimológiáját tárja fel (a vármegye nevét adó település: Gömör, a Sajó, Tapolca, Hangony, Balog vize, Bolhád hegye stb.), s állapítja meg róluk, hogy szláv eredetűek. Érvélese szerint a megye neve már Ptolemaiosz világtérképén is megtalálható *Gormanum* alakban: Bartholomaeides szerint nem lehet kétséges, hogy az ókori földrajztudós is az itt használatos Gömör szót vette át, bár nem lehet csodálkozni a névalak megváltozásán, hiszen Ptolemaiosz a távoli Egyiptomban készítette el munkáját...¹⁶ Az elnevezéseket a terület őslakói, a korabeli tudományosságban szláv-nak tartott jazigok adták, akik keveredtek a teutonokkal – Bartholomaeides az ősi vasművesség bizonyítására még a *Hämmerer* (kalapálás) szóval is rokonítja a *Gömör* szóalakot, és utal a szabályos G – H hangmegfelelésre: „Mindebből az következik – zárja fejtegetését –, hogy Gömör vára volt a vidék vasművességének központja (*In omnibus his, littera G in H mutata, nomen Comitatus habet. [...] Ex omnibus his in summam collatis sequeretur, Castrum Gömör ideo ita dictum, quod esset caput Officinarum ferrearum*).”¹⁷

II.

Annak a kérdésnek a fölvetése, hogy mely nemzetiség tekinthető elsőnek a Kárpát-medencében, már a 17–18. századtól foglalkoztatta a tudós közvéleményt, s a békés együttélés bemutatásától az ádáz rivalizálásig sokféle történeti narratíva olvasható a korabeli történetíróknál.¹⁸ Bár Bartholomaeides is

¹⁵ Bartholomaeides 1783, Bartholomaeides 1796.

¹⁶ „Gormanum Ptolemei ex domestica *Gumur* vel *Gomor*, ortum haud dubie est. Qui Ptolemeum in Aegypto scripsisse recogitaverit, mutationem nominis non mirabitur.” (Bartholomaeides 1804, oldalszámozás nélkül)

¹⁷ Bartholomaeides 1804 (oldalszámozás nélkül).

¹⁸ Tóth 2020, 93–107.

magáévá tette a sok száz éves magyar és szláv (szlovák) együttélés és a közös múlt gondolatát, amelyet korábban jezsuita tudósok (például Szentiványi Márton, Timon Sámuel) vagy a konverzált Otrokocsi Fóris Ferenc dolgoztak ki, a szlávok ősiségének hangoztatása a 18–19. század fordulóján, a születőben lévő magyar és szlovák nacionalizmus közegében már a honfoglalásból levezetett nemesi jogok feszegetését jelenthette, s a fennálló politikai rendszert kérdőjelezhette meg. Csak így érthető, hogy Bartholomaeides neve egy magyarelleses gúnyvers érvelésében is illusztris szerzők közt kap helyet. A latin nyelvű gúnyvers kiváltó oka az lehetett – ahogyan Szörényi László föltárta a keletkezése körülményeit –, hogy az „1817–1821 esztendőkből” Bács vármegyében terjedt az az elmélet, hogy „Anonymus Belae Regis Notarius munkájában, Túróczi Kronikájában sat. és a legrégebb kir. Decretumokban nem eredeti magyar, hanem tót szavak fordulnak elő”.¹⁹ A gúnyvers szerzője, Rohonyi György – Bartholomaeideshez hasonlóan – a földrajzi neveket hozza fel bizonyítéknak, amelyeket beleilleszt a latin versébe:

„Sic Belgrad, Visegrad, Novigrad, Komarno, Murányque
Et Sziget, et Csúvár, Ráskvaque celsa domus.
[...]
Quid Veszprin, Trencsin, Cassovia, Trnava, Budjn
Zemnica, Kremnicze, quid Bistricze, Brezno vocant?”²⁰

Majd az elméletet megtámogató tekintélyeket szedi verse:

„Documenta petis?: Ptolomaeus, Plinius alter,
Justinus, Tacitus, Strabo, Melaque dabunt;
Helmoldus, Schurzfleisch, de Jordan, Chytreus, et Schwarz.
Petrus de Reva, Belius, Hanke, Schlözer,
Gebhardi, Thurocius, et Severini, Papának
Bartholomaeide cum Taube, Roherque refert”.²¹

¹⁹ Szörényi 2002, 162.

²⁰ Szörényi 2002, 213. „Ilyen Belgrád, Visegrád, Nógrád, Komárom, Murány és Szigetvár és Csúvár, valamint Ráskva, a magas palota. [...] Mit jelent Veszprin, Trencsin, Kassa, Trnava (=Nagyszombat), Budin (=Buda), Zemnica, Kremnicze (=Körmöc), Bisztricze (=Beszterce), Brezno?” (Szörényi L. ford.)

²¹ Szörényi 2002, 214. „Ha bizonyítékokat kérsz, Ptolemaiosz, az ifjabb Plinius, Justinus, Tacitus, Sztrabón, és Mela szolgáltatják őket, de ontják ezeket Hermoldus, Schurzfleisch, von Jordan, Chytreus és Schwarz. Révay Péter, Bél, Hanke, Schlözer, Gebhardi, Thuróczi és Severini, Papának, Bartholomaeides Taubéval, és Roher.” (Szörényi L. ford.)

Végül – mintegy nyolc disztichonban – a szláv eredetűnek gondolt köznévi szavakat veszi sorba, mint például:

Lapta, lapát, jászoly, vitéz, tarok [sic!] atque karátsony,
 Példa, tseléd, zálog, rabota, tömlecz, inas.
 Ast ego cur stringam sexcentas carmine voces,
 A Slavis Magyarum quas didicere patres?²²

Bartholomaeides tudományos nézeteit tehát – akitől alighanem távol állhattott a fenti gúnyvers támadó, magyarelles hangneme – a következő nemzedék már egy új ideológia alapján értelmezte át. De hasonlóan erős – bár ellenkező előjelű – szenvedély tör elő a húsz esztendőös Bölöni Farkas Sándornak 1815-ben Kazinczy Ferenchez írt leveléből: „Örökre átkozott legyen a Kanka, Bartholomaeidesek s Somogyik hamva, égő betűkkel sujtsa az Idvezítő homlokához az elkárhozás szententiáját s a magyar nyelvre süttöt gyalázatos bélyeg különböztesse ki az elkárhozottak közül.”²³ A rövid utalásból sajnos nem derül ki, hogy Bartholomaeides melyik fejtegetése válhatta ki Bölöni – és talán Kazinczy – rosszálló véleményét.

Abban a korszakban, amelyben Bartholomaeides élt, még nem egy etnikai bázisú, hanem a területi elven alapuló közösségi identitás határozta meg a vizsgált szerző *Hungarus*-tudatát, amelyben az anyanyelvnek nem volt kizárólagos jelentősége.²⁴ Maga Bartholomaeides is csak ifjúkorában tanult meg magyarul, amikor kántornak, azaz az osgyáni iskola magyar tanárának alkalmazták 1779-ben.²⁵ Önálló magyar nyelvű műve nem ismeretes, miközben tankönyveit, tudományos munkáit vagy egyházi írásait latin, német és szlovákizált cseh nyelven írta.

Azt a jelenséget azonban, hogy a közös haza, *Hungaria* lakói különböző nyelvközösséghez tartoznak, érzékelték és tudományos műveiben latinul meg is jelenítette. A Sajó folyóról például így ír: „Ugyanis a folyót mind a szlávok – akik már a magyarok bejövetele előtt (*ante Magyarorum adventum*) a folyó

22 Szörényi 2002, 217., 222. Az utolsó két sor prózafordításban: „De hát miért is soroljak fel versemben 600 szót, melyet a magyarok ősatyái tanultak el a szlávoktól?” (Szörényi L. ford.)

23 Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez, 1815. október 10. (Kazinczy 1903, 210.)

24 Csáky 1982a, 223–237., Csáky 1982b, 71–84.

25 Bartholomaeides 1828, 61., Bartholomaeides 2018. „Elsősorban az tűnt nehézségnek, hogy nem tudott magyarul, mégis kénytelen volt mind a templomban, mind az iskolában ezt a nyelvet használni ellátni hivatalát.” (Darvas M. ford.)

mindkét partján, a forrásvidéktől egészen a torkolatig éltek –, mind pedig a magyarok (*Magyari*) a »sal«-ról (»só«) nevezték el.”²⁶ (Rimóczi Gáborné Hamar Márta ford.) A Gömör névről írt történeti-filológiai értekezését pedig úgy vezeti be, hogy: „Az a hazai szerző, akit Béla király névtelen jegyzőjének neveznek, amikor előadja a régi magyaroknak azt a vállalkozását (*conatus Magyarorum veterum*), hogy elfoglalják azt a területet, amit ma Felső-Magyarországnak mondunk, nemcsak Gömör váráról és annak környékéről emlékezett meg, hanem a vármegye többi részéről is” – és itt sorol fel néhányat a szláv eredetű helynevekből.²⁷ De – és Bartholomaeides nyelvfelfogására és identitására nézve most az a döntő, hogy – nem tartotta egymást kizáró fogalomnak *Hungarusnak* és *Magyarusnak* lenni.²⁸ A cipszer származású Cornides Dániel 1778-ban ezt így fogalmazta meg: „A *Hungarusok*at és a *Magyarusok*at akképpen különböztetem meg, hogy minden magyart *Hungarusnak* tartok, ezzel szemben azonban nem minden *Hungarust* magyarnak. A *Hungarusok* ugyanis nemzetet alkotnak, a magyarok pedig fajt.”²⁹ A két felfogás közötti végleges szakításra majd csak a 19. század első évtizedeiben, a Bartholomaeidest követő generációban kerül sor – voltaképpen nemzedéki alapon, ahogyan erre S. Varga Pál fölhívta a figyelmet.³⁰ A 19. század folyamán magában a Bartholomaeides családban is végbement egy identitásváltás: míg az idősebb Bartholomaeides, aki szlovák anyanyelvű volt, Gömör vármegye északi, szlovák többségű területein élve joggal tekinthette magát *Hungarusnak*, ezzel szemben a délebbre eső Nógrád vármegyében letelepedett fia esetében nyelvcsere került sor, s ő már magyarnak látta magát.

III.

Visszatérve azonban a történetíró Bartholomaeidesre: a két – pontosabban wittenbergi disszertációjának két egymástól eltérő kiadását tekintve (1783, 1796), három – kisebb értekezésén kívül valójában még két másik nagyobb

26 Bartolomaeides 1808, 8., Bartholomaeides 2013, 25.

27 Bartolomaeides 1804. (oldalszámozás nélkül).

28 Tulajdonképpen a mai szlovákban is megvan ez a megkülönböztetés: *uhorský / maďarský*.

29 Idézi: Soós 2007, 33.

30 Varga 2005, 228. (lásd különösen a *Hungarusok végnapjai: az eredetközösség elve kizorítja az államközösség elvét a nemzeti irodalom fogalmából* fejezetet: 228–231.).

munkájáról kell szólni: a *Memorabilia provinciae Csetnek* (1799) és a *Comitatus Gömoriensis Notitia historico-geographico-statistica* (1806–1808) címűről. A *csetneki vártartomány emlékezetre méltó dolgai* már előlegezi fő művének, a Gömör-notitiának a szempontjait.³¹ E könyv első szakaszában a terület föld- és vízrajzi viszonyait, a természeti környezetet (*de memorabilibus physicis*) írja le, a második a *Sectio Topographica*, amelyben a terület településeit: falvait és mezővárosa- it ismerteti. A III–IV. szakasz (*Politica; Ecclesiastica seu Religionaria*) a rendi és vallási mozgalmakat mutatja be a múltban és a jelenben. A *Sectio Literaria* elején bejelenti, hogy ebben a részben a régió iskoláiról, majd az ide köthető tanult férfiakról, végül a művelődési intézményekről fog írni.³² A VI. szakaszt szenteli a gazdaságnak (*Oeconomica*), míg Csetnek-könyvének mintegy a felét a *Sectio Diplomatica* teszi ki, ami gazdag forrásközlésnek tekinthető: az Árpád-házi oklevelektől a saját koráig elsődleges források alapján mutatja be a terület történetét. Nagyszabású munkájának tervét önálló kiadványban jelentette be (*Nuntium et planum*), amelyben elsősorban a birtokos családokat kérte fel kezdeményezésének támogatására, a családi levéltárakban őrzött oklevelek közvételéhez való hozzájárulásra. A Gömör-leírás előszavához egy több oldalas bibliográfia csatlakozik, amelyben a szerző számba veszi és értékeli a munkájához felhasználható szakirodalmat. Az ezekből nyert adatokra lábjegyzetekben hivatkozik: ezek alapján úgy tűnik, hogy Bartholomaeides már megfelel a tudományos történetírás ma is elfogadott követelményeinek.

Bartholomaeides fő műve azonban vitathatatlanul a hétszáznyolcvankét nyomtatott oldalt kitevő *Notitiája*, azaz *Gömör vármegye történeti-földrajzi-statisztikai leírása*, melynek egyrészt az alcíme utal arra, hogy ugyanahhoz a német államismereti, vagyis statisztikai irányzathoz csatlakozott, mint a nála két generációval idősebb Bél Mátyás, másrészt pedig az anyag elrendezése is hasonló Bél módszeréhez: általános és különös részre (*Pars Generalis et Specialis*) osztja a művet. Németországi mintáihoz hasonlóan Bartholomaeides nem választotta el a történeti és földrajzi kutatásait az államismereti (*Staatenskunde*) vizsgálódásaitól. Így egyaránt kitér a tárgyalt terület föld- és vízrajzi viszonyaira, éghajlatára; a népesség számára, azok nemzetiségi, vallási, rendi megoszlására; a mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre; sőt a művelődési intézményekre

31 Bartolomaeides 1799.

32 Ez utóbbira: Berényi-Révész 1979, 74–82.

és az iskolákra is. Mindezeket az állam működésére nézve fontos területeket neveztek „államnevezetességek”-nek (*Staatsmerkwürdigkeiten*).³³

Bartholomaeides tehát a természeti előfeltételekből vezeti le a gazdasági jelenségeket. Csetnek-könyvének VI. szakaszában (*Oeconomica*) tekinti át a kézművesség (*artes manuariae*) különféle formáit, amelyek között elsőként a féművességet (*res metallurgica*) említi, ami „leginkább sajátja, mintegy otthon végzett elfoglaltsága a mieinknek (*imprimis propria, ac veluti domestica*). Már felhívtuk a figyelmet a különböző bányákra; leginkább a réz- és vasbányákat művelik”. A bányászat után a kohászati leírások következnek: „Egyesek a nyersvasat munkálják meg, és formátlan fémet készítenek, mások ezt a terméket finomítják. A műhelyek előbbi fajtáját nevezik *Massának*.”³⁴

A Gömör-leírásban jóval nagyobb terjedelemben ír a gazdaság ágazatairól, és külön is megemlékezik az iparos cigányokról, valamint Jolsva mezőváros iparosairól, azaz órásaikról és kolompkészítőiről. A féművességről a következőket írja: „Különösen a vasat és a rezet dolgozzák fel. Szinte minden helységben vannak közönséges vasművesek. A mezővárosokban társaságot alapítanak, amelyeknek a szabályzatai kötöttséget jelentenek a számukra, a falusiakat azonban ezek nem korlátozták. Leginkább a cigányok (*gens potissimum Zingarra*) foglalkoznak fejszék, láncok, ékek készítésével. Lakatosok kevesen vannak, azok is a mezővárosokban, rézművesek alig tízen az egész megyében, és aranyműves is ugyanennyi van. Óráások és kolompkészítők leginkább Jolsván élnek, akik fémlemezéből készítenek csengőket (szögletes és kör alakúakat) tehének és más jószágok őrzésére.”³⁵

A vármegye déli részén kőszéntelepek is találhatóak, amelyeknek a kiaknázása éppen ezekben az években kezdődött. A Gömör-monográfia *Különös részében*, Bánréve falu ismertetésénél írja le, hogy a természet nagy jótéteményét lehet itt meg tapasztalni a kőszent (*anthrax*) illetőleg, aminek majd a következő nemzedék tud a végére járni. Ugyanis 1789-ben tettek egy kísérletet az itteni kőszenttel (*fossilibus his carbonibus*), hogy lehet-e a csetneki vasműhelyben alkalmazni, de nem mosolygott rájuk a szerencse.”³⁶

33 A fogalom fejlődésére, jelentésére és az államismereti, történeti földrajzi és statisztikai tudományok egymáshoz való viszonyára: Báthory 2010, 23–30., Bodnár-Király 2018, 89–145.

34 Bartholomaeides 1799, 158.

35 Bartholomaeides 1806–1808, 354.

36 Bartholomaeides 1806–1808, 491.

Az ipari tevékenység után a hagyományos faszénégetés és a földművelés részletes bemutatása következik. Megtudhatjuk, hogy a földeket többnyire kétszer vagy háromszor kell fölszántani, egyszer szántani nem elég. „Ezután vetnek a mieink búzát, árpát, zabot, lencsét, kendert és lent, kölest és törökbúzát. Az 1790. esztendőben kapott erőre az amerikai alma (*americanum pomum*), amit a németek *Erdapfel*nek, az itt élő szlávok *krumplin*nak neveznek. Továbbá a felséges II. József hasonló gazdasági kísérleteitől ösztönözve próbálkoztak egy újfajta lennel is, és ez talán nem lett volna sikertelen, ha a császár halála és a több évi szárazság, minden hasonló próbálkozás ellensége nem jött volna közbe.” Bartholomaeides mint a gazdaságot segítő tényezőt megemlíti, hogy mind a Sajó folyón, mind a távolabbi Garamon keresztül, illetve a Tiszát, a Dunát és a mellékfolyóikat is igénybe véve viszonylag olcsón lehet vasat szállítani az ország többi részébe.³⁷ A leírásnak ez a része későbbi, gazdasági témájú röpiratában is olvasható.³⁸

A *Notitiában* saját korára térve részletesen sorolja a termelt növényeket, bár éppen az „amerikai almát”, a krumplit, valamint a II. József reformjait követően az újfajta lent nem említi, ellentétben a *Memorabiliával* – talán amiatt, mert a két könyvének megjelenése között eltelt közel húsz esztendő alatt ezeknek a növényeknek a termelése nem vált sikeressé. De mint új kultúrnövényt megemlíti a lóherét (aminek a vetését nem folytatták sokáig a szárazság miatt), az eperfák termesztését, és néhány faluban a dohánytermesztést.³⁹ Ír az ugarföldek hasznosításáról, vagy a talajjavítás módjairól (állati trágyával vagy más módon).

Közben bőségesen idézi a klasszikus költőket: „Magát a föld megművelését trágyázással (*infimatiōne*) végzik, és kétszer, sőt háromszor is meg kell szántani. Egyszeri szántással, különösen a magasabban fekvő részekben, nem lehet reménykedni a jó termésben. Mert itt is úgy van, ahogyan a költő megénekelte:

S oly vetemény a fukar gazdának is érleli hasznát,
mely meleget kétszer, kétszer tűr téli zimankót,
csüre csupán így fog bő terméstől repedezni.

(Verg. Georg. I. 47–49. Lakatos I. ford.)⁴⁰

³⁷ Bartholomaeides 1799, 167.

³⁸ Bartholomaeides 1808, 13–15., Bartholomaeides 2013, 35–39.

³⁹ Ez utóbbit a Sajó menti Hét faluban: Bartholomaeides 1806–1808, 580.

⁴⁰ Bartholomaeides 1806–1808, 358.

A gyenge talajt föl lehet javítani: „A mieink állati trágyával (*fimo*) teszik termékenyebbé a földet; más módját annak, hogy zsírosabb legyen – márgától, gipsztől, mészporthól vagy fahamutól –, részben nem ismerik, részben nem akarják alkalmazni. Az állati trágyát, kihordva az állatok alól, dombba halmozák, majd kiviszik a földre, amit felszántottak vagy fel akarnak szántani, de nem szokták tekintetbe venni a föld nedvességét vagy szárazságát, sem a talaj és a trágya milyenségét.”⁴¹ Fölsorolja Bartholomaeides a terményeket is: búza, rozs, árpa, zab, köles, lencse, borsó, tönköly, len, kender, bab, sárgarépa, articsóka, sárgadinnye, veteményuborka, görögdinnye, bagolyborsó, piros alakor, amit a talaj minősége és az éghajlat figyelembe vételével vetnek. Gyakran előfordul, hogy a földbe, ami ugaron (*in vervacto*) van, a tavasz kezdetén tönkölyt, nemkülönben konyhakerti hüvelyeseket (*ex herbis leguminariis et culinariis*) ültetnek. A feltúrt ruhájú földműves pedig kis teknőből szórja a magot, kétlépésenként egy marokkal.⁴² A lóherét (*trifolium*) viszont, aminek a vetését II. József idején rendelték el, a közbejövő többéves szárazság miatt a vártnál kevesebb sikerrel termesztették.⁴³

A földművelés kapcsán Bartholomaeides újra őstörténeti fejtegetésbe kezd: „Földművelést már e terület legrégebbi lakói is folytattak, többen bizonyítják, hogy a jazigok, azaz a szarmaták földet műveltek. A *scriptorok* arról szólnak, hogy a jazigoknak nagy tömegben voltak rabszolgáik, akiket részben dolgoztattak, részben hadakozásra fogtak. A történetírók tanúsága szerint azonban ezek a rabszolgák az uraik ellen fordultak, és lerázták az igát. Erről a szarmata háborúról lásd Severini gyakran idézett könyvét!

Amikor a magyarok (*Hungaris*) erre a területre jöttek és azt elfoglalták, a földművelés újra növekedni kezdett. [...] Ugyanis a jazigok és szarmaták szláv utódai a hegyekben folytatták a földművelést, és segítettek a magyaroknak kis földcsekjük megművelésében. Ha nem tévedek, innen származik a szlovákoknak az a szokása, hogy évről évre lejönnek a lejjebb fekvő területekre, és betakarítják és learatják a magyarok termését.”⁴⁴ Ez a részlet világít rá arra, hogy Bartholomaeides szinte idillinek mutatja be a két nép: a magyarok és a szlová-

41 Uo.

42 Bartholomaeides 1806–1808, 359–360.

43 Bartholomaeides 1806–1808, 360.

44 Bartholomaeides 1806–1808, 355.

kok együttélését a múltban és a jelenben egyaránt, az egymásra utaltságban nyoma sincs a nemzetiségi ellentétnek.

Ladislauus Bartholomaeides latin nyelvű művei szaktudományos munkák: egyaránt igényt tarthatnak a tudós közönség figyelmére, s meg is felelnek a születő tudományosság követelményeinek. Ugyanakkor – éppen latin nyelvűsége miatt – a korabeli *litterae* részének is tekinthetők, mert hatalmas művelődéstörténeti anyagot görget magával. Nemcsak arra lehet gondolni, hogy számtalan klasszikus idézet színesíti olykor száraz, adatokban gazdag bemutatását, hanem arra is, hogy latin mintáit imitálva, parafrázeálva fogalmazza meg saját szövegét.¹ Bartholomaeides egyik példaképéről és forrásáról, a jezsuita Timon Sámuelről állapította meg helytállóan a nemrég elhunyt János István, hogy „egyrészt metodikailag átlép egy korszakot, s magán viseli a modern tudományosság módszerét, másrészt viszont magától értetődőnek tekinti annak a kultúrának a felvállalását és szakdiszciplinába való asszimilálását, melyet a humanista műveltség évszázadai hagyományoztak a »fény századának« tudományos kihívásait is merészen és szakszerűen felvállaló jezsuiták számára.”² Bartholomaeides esetében sem indokolható az „irodalmi” és a „tudományos” szembeállítás. Ahogyan Hungarus-identitásával egy régi felfogás utolsó képviselői közé tartozik, latin nyelvű történetírásával egyre kevésbé tud megérintésre találni az anyanyelvi irodalom megerősödésének korában. Tanulságos a fiatal Kazinczy Ferenc értékelése: „A kálvinista univerzális nyelve a magyar; a pápistáé a *culinaris deákság*, a lutheránusoké a tót és a német.”³ Ebben a felsorolásban szinte tudomást sem vesz arról a tudós irodalomról, amit Bartholomaeides is művelt, hiszen a születő nemzeti irodalom kánonjába való bekerülés mércéje kizárólag a magyar nyelvűség lett.

1 Például az aggteleki barlangban tett felfedező útját úgy írja le, mint Vergilius Aeneas Alvilágjárását (Restás 2010, 345–353.).

2 János 1999, 10.

3 Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek, Kassa, 1789. július 10. (Kazinczy 1979, 15.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartholomaeides 1806–1808.** Ladislaus Bartholomaeides: *Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico-statistica*. Mayer, Leutchoviae, 1806–1808.
- Bartholomaeides 1817.** Joannes Ladislaus Bartholomaeides: *Memoria Ungarorum, qui in alma quondam universitate Vitenbergensi a tribus proxime conclusis saeculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pesthini, 1817.
- Bartholomaeides 1828.** Joannis Ladislaus Bartholomaeides: *Memoria Ladislai Bartholomaeides ecclesiae Ochtinensis V. D. Ministri Senioratus Aug. Conf. Add. Gömöriensis postremo Senioris, Inclyti vero ejusdem Nominis Comitatus, cum Kis-Honth Art. uniti, circa annum 1808. et 1809. Historiographi, ad diem 18. Aprilis 1825. fatis functi, seu Geneologia Familiae Bartholomaeides, lineam Gömöriensem maxime respiciens Notis Historicis illustrata, cineribusque patris sacrata*. Trattner, Pesthini, 1828.
- Bartholomaeides 2013.** Ladislaus Bartholomaeides: *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*. Ford. Rimóczi Gáborné Hamar Márta, a fordítást az eredetivel egybevetette Békés Enikő, Bev. és jegyz. Kecskeméti Gábor, ME Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2013.
- Bartholomaeides 2018.** Bartholomaeides János László: *Bartholomaeides Lászlónak, az ochtinai egyház lelkészének emlékezete, aki a gömöri ágostai hitvallású szeniorátusnak pályája végén szeniorja lett és az ugyanilyen nevű, Kishonttal törvényileg egyesített híres vármegyének 1808 és 1809 körül történetírója volt, aki életét 1825. április 18. napján végezte be, avagy a Bartholomaeides család történeti feljegyzésekkel illusztrált leszármazása, különös tekintettel a gömöri ágra*. (Ford. Darvas Mátyás) 2018. 2. javított kiadás (kézirat). <https://medit.lutheran.hu/site/allomany/8476> (2023. január 25.)
- Bartolomaeides 1783.** Ladislaus Bartolomaeides: *De Bohemis Kis-Hontensibus antiquis et hodiernis*. Charisius, Wittenbergae, 1783.
- Bartolomaeides 1796.** Ladislaus Bartolomaeides: *De Bohemis Kis-Hontensibus antiquis et hodiernis*. Weber, Posonii, 1796. (2. kiadás)
- Bartolomaeides 1799.** Ladislaus Bartolomaeides: *Memorabilia provinciae Csetnek*. Stephani, Neosolii, 1799.

- Bartolomaeides 1804.** Ladislaus Bartolomaeides: *Tractatus historico-philologus de Gumur, et ei similibus, apud Anonymum Belae regis notarium, obviis, ac loca, imprimis Comitatus Gömöriensis designantibus vocabulis.* Mayer, Leutschoviae, 1804.
- Bartolomaeides 1808.** Ladislaus Bartolomaeides: *De Sajone amne.* Mayer, Leutschoviae, 1808.
- Báthory 2010.** Báthory Orsolya: *Pray György Epitome rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco regibus Hungariae gestarum.* Debrecen, 2010. (PhD értekezés, kézirat). <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/97268> (2023. január 25.)
- Berényi-Révész 1979.** Maria Berényi-Révész: Un cercle litteraire des Latinistes fonde en 1808. In P. Tuynman, G. C. Kuiper, E. Kessler (ed.): *Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis.* Fink Verlag, München, 1979, 74–82.
- Bodnár-Király 2018.** Bodnár-Király Tibor: Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi eszmetörténetében (Politica és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában). Budapest, 2018. (PhD értekezés, kézirat). <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40216> (2023. január 25.)
- Csáky 1982a.** Moritz Csáky: Die Hungarus-Konzeption. Eine 'realpolitische' Variante zur magyarischen Nationalstaatsidee. In Anna-Maria Drabek – Richard G. Plaschka (Hg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1982, 223–237.
- Csáky 1982b.** Moritz Csáky: 'Hungarus' oder 'Magyar'. Zwei Varianten des ungarischen Nationalbewußtseins zu Beginn des 19. Jahrhunderts. *Annales. Sectio Historica* 22. (1982) 71–84.
- Frank 1891.** Frank, G: „Schröckh, Johann Matthias“. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (1891), S. [Onlinefassung]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118761803.html> (2023. január 25.)
- Ila 1976.** Ila Bálint: *Gömör megye. I. A megye története 1773-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- János 1999.** János István: Timon Sámuel és a Tibisci fluvii notio Vagique ex parte. (Kísérő tanulmány oldalszámozás nélkül) In Timon Sámuel: *Tibisci fluvii notio Vagique ex parte.* A faksimile szövegét gondozta és a kísérő tanulmányt írta János István. Nyíregyháza, 1999.

- Kazinczy 1903.** Kazinczy Ferenc Összes művei. Harmadik Osztály. Levelezés, XIII. kötet, MTA, Budapest, 1903.
- Kazinczy 1979.** Kazinczy Ferenc: *Levelek*. Kiad. Szauder Mária, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- Klein 2015.** *Sto knázských biografii Johanna Samuela Kleina. Johann Samuel Klein száz lelkészi életrajza.* (Eds.): Peter Kónya – Csepregi Zoltán, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2015.
- Klein 2021.** Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn, I–II, III–IV.* (Eds.): Peter Kónya – Csepregi Zoltán, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2021.
- Paládi-Kovács 2006.** Paládi-Kovács Attila (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 104–127.
- Restás 2010.** Restás Attila: Vergiliusi utazó Réaumur-skálával. Az aggteleki barlang felmérése mint alvilági utazás Ladislaus Bartholomaeides Gömör vármegye leírása című munkájában. In M. Nagy Ilona – Szekeres Csilla – Takács Levente – Varga Teréz (szerk.): *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 345–353.
- Soós 2007.** Soós István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1. (2007) 25–34.
- Szabó 2020.** Szabó András Péter: Evangélikus lelkészcsaládok emlékei a tiszolci evangélikus levéltárban (1657–1719). *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények* 18. (2020) 215–299.
- Szörényi 2002.** Szörényi László: „...Ha magyar szóból a tót kimaradna”: Rohonyi György Dugonics- és magyarelleses gúnyversének művelődéstörténeti háttere. In Szörényi László: *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról.* Kortárs Kiadó, Budapest, 2002. 161–169, 211–223.
- Tóth 2020.** Tóth Gergely: Óslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és meggyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században. In: Papp Ingrid (szerk.): *Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétörténet: tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára.* Reciti, Budapest, 2020. 93–107.
- Ujváry 2002.** Ujváry Zoltán: Néprajz Bartholomaeides monográfiájában. In Ujváry Zoltán: *Gömöri magyar néphagyományok.* Miskolc, 2002. 831–867.

- Varga 2005.** S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- Veres 1903.** Veres Samu: Irodalom, tudomány, művészet. In Borovszky Samu (szerk.): *Gömör–Kishont vármegye*. Apolló Irodalmi Társaság, Budapest, [1903] 359–409. (hasonmás kiadás: Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2018.)

Agriculture and industry in Gömör County as presented by the historian Ladislaus Bartholomaeides

ABSTRACT: Ladislaus Bartholomaeides (1754-1825), Lutheran pastor and deacon of Gömör, educated in Wittenberg, came from the Hungarian noble family of Ördög, among his ancestors we find Lutheran pastors and intellectuals going back several generations; his works were written in Latin, German, Slovakized Czech while no printed work of his is known in Hungarian. His main work is a historical-geographical-statistical description of Gömör County (*Notitia historico-geographico-statistica*); the work not only quotes the county records of Mátyás Bél – whom he regarded as his model – in its title, but also in its approach and even in the typographical presentation of the book. Thus, the description of the economy, mineral resources, society, churches, property and population relations, culture, etc. (*Staatsmerkwürdigkeiten*) can be found in his almost 800-page book, which is much more extensive than the description of the county by Bél.

The study examines the chapters on agriculture and industry in Bartholomaeides' book: in addition to traditional crafts and agricultural production, the beginning of the industrial revolution and the new agricultural phenomena (metallurgy and coal mines, and the cultivation of new crops such as potatoes, flax, tobacco, poppies, etc.) can be observed in the period (from the late 18th century onwards). Since Bartholomaeides wrote his scientific works on the country in Latin, they necessarily reflect the cultural heritage of classical antiquity; the Latin reminiscences, quotations and allusions suggest that his works can be placed between the coordinates of literature and scholarship: his oeuvre reveals the dilemmas of the turn of the 18th and 19th centuries in relation to the dichotomy between the *old* and the *new*. A similar dichotomy can be observed in the author's identity: he can perhaps be considered one of the last *Hungarus* intellectuals in an age when the idea of territorially based nationhood is disintegrating and is being replaced by the idea of modern nationalism.

KEYWORDS: geography, Gömör County, 18th century, 19th century, *Hungarus* intellectual, neo-Latin literature

